

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 10 Issue 2, p. 177-195, March 2018

DOI No: 10.9737/hist.2018.590

Azerbaycan'ın Hôy Yöresinde Türk Egemenliği (XI- XVI. Yüzyıllar) *Turkish Administration in Khôy Region of Azerbaijan (XInd-XVIst centuries)*

Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU

(ORCID: 0000-0002-9637-6314)

Kastamonu Üniversitesi - Kastamonu

Özet: Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Türk egemenliğine soktuğu Hôy, XI-XVI. yüzyıllar arasında sırasıyla Selçuklular, Atabeylikler, Harizmşahlar, Moğollar (İlhanlılar), Celâyirliiler, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular ve Safevî Türkmenleri egemenliğinde yaşamış; 1514 yılı sonrasında ise belli aralıklarla Osmanlı idaresi altında bulunmuştur. Selçuklular devrinde ve Moğol istilası sırasında kalabalık nüfusa sahip Oğuz boyları bu yöreyi mesken tutmuşlardır. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri de Hôy'da Türk nüfusunun artmasını sağlamışlardır. Safevîler zamanında ise Anadolu'dan Hôy'a yeni Türk göçleri yaşanmıştır. Hôy, tarım arazilerinin genişliği, yaylak ve kışlaklarının bol olması ve ticaret yolları üzerinde bulunması gibi nedenlerle Türk hanedanlarının dikkatini çekmiştir. Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde, Güney Azerbaycan eyaletinin batısında, Türkiye sınırlarına yakın bir mevkiye bulunan Hôy ile Anadolu arasında tarihi- kültürel sıcak ilişkiler tesis edilmiştir. Türklük âleminin önemli bir parçası olan Hôy'un tarihinin ortaya konulması, Azerbaycan'la birlikte Anadolu'nun da tarihi-kültürel potansiyeline ışık tutacaktır. Bu çalışmada XI-XVI. yüzyıllar arasında Hôy'u elinde bulunduran siyasi güçler ele alınmış, yöredeki Türk iskânının mahiyeti ortaya konulmuş ve kentin Türk şehirleri içinde üstlenmiş olduğu tarihi rolün önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Güney Azerbaycan, Hôy, Selçuklular, Türk İskânı.

Abstract: Khoy was first taken under the Turkish rule by Tugrul Bey and during the period between 11th and 16th centuries it was under the rule of the Seljuks, the Atabey, the Khwarazmians, the Mongolians, the Celâyirs, the Karakoyuns, the Timurids, the White Sheep Turkomans and the Safavids, respectively. After 1514, it was under the Ottoman rule at certain intervals. During the Seljuk period and the Mongol invasion Oğuz tribes having a large population, settled in this region. The Karakoyuns and the White Sheep Turkomans also raised the Turkish population in the Khoy. During the Safavid Empire a new wave of Turkish migration from Anatolia to Khoy took place. Khoy attracted the Turkish dynasties' attention for reasons such as its breadth agricultural land; abundant summer pasture and winter quarters; and its being on the trade routes. Today, Khoy is located within the borders of the Islamic Republic of Iran, in the western part of the Southern Azerbaijan province, near the borders of Turkey. Historically and culturally there have always been warm relations between Khoy and Anatolia. The history of Khoy, an important part of the Turkish world, will shed light on the historical and cultural potential of Anatolia as well as Azerbaijan. This study investigates the political powers that ruled Khoy between the 11th and 16th centuries, the nature of the Turkish settlement in the region and the importance of the historical role of Khoy among the Turkish cities.

Keywords: Azerbaijan, Southern Azerbaijan, Khôy, Seljuks, Turkish Settlement

1. Giriş

Azerbaycan, coğrafi açıdan Kafkasya'nın güneyinde geniş ve verimli arazileri bünyesinde barındırmakta ve günümüzde idari bakımdan iki büyük kısımdan oluşmaktadır. Bugünkü bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti bu kısımlardan birincisine dâhil olup, Azerbaycan'ın

kuzeyini temsil etmektedir. Azerbaycan'ın güneyi ise günümüzde İran İslam Cumhuriyeti'nin idaresi altında bulunmaktadır. Bu coğrafya Güney Azerbaycan ismiyle tanınmıştır. Yönetim bakımından Doğu ve Batı Azerbaycan olmak üzere iki idarî birime ayrılmıştır. On bir ilden müteşekkil olan Doğu Azerbaycan'ın merkezi Tebriz'dir. Tebriz, gerek tarihî ve kültürel birikimi ve gerekse barındırdığı yüksek orandaki Türk nüfusu ile sadece Güney Azerbaycan'da değil bütün İran'da mümtaz bir mevki işgal etmektedir. Doğu Azerbaycan'ın diğer önemli şehirleri Erdebil, Merâğa ve Merend adlarını taşımaktadır. Dokuz ilden oluşan ve Türkiye sınırı boyunca kuzeyden güneye uzanan Batı Azerbaycan'ın merkezi ise Urmiye'dir. Diğer bazı şehirleri Miyândâb, Mahâbâd, Mâkû ve Hôy isimleriyle bilinmektedir.¹

2. Hôy'un Coğrafi Durumuna Bir Bakış

Hôy, günümüzde İran İslâm Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında, etrafı dağlarla çevrili olan ve *Hôyi Çukuru* denilen çöküntü havzasında yer almaktadır. 1150 metre rakımda kurulmuş bulunan bu şehrin bulunduğu Hôy ovasının kuzeyindeki dağların yükseltisi 2000 metreyi geçerken, bu ovanın batısında Türkiye sınırlarına doğru uzanan dağların yüksekliği ise kademeli olarak 3000 metreyi bulmaktadır. Bu nedenle ova ve ortasında bulunan şehir, batıdan ve kuzeyden esen sert rüzgârlara karşı korunaklı bir mevkidedir. Hôy yöresi, bu coğrafya ve iklim özelliklerinin avantajları sayesinde asırlar boyunca tahıl, sebze, tütün, kayısı, pamuk gibi ürünlerin yetiştirildiği ve ihraç olduğu canlı bir ticari potansiyele sahip olmuştur. Diğer taraftan doğudan Tebriz üzerinden gelen ve kuzeye Erzurum'a ve Trabzon'a giden karayolu ile Urmiye Gölü kıyılarından Nahçıvan'a oradan da Kafkasya'ya ulaşan yolun Hôy ovasında genişmesi, yörenin ticari fonksiyonunu müspet manada etkilemiştir.²

Hôy şehri, yaklaşık 200 bin kişilik nüfusuyla İran'ın Batı Azerbaycan eyaletinin ikinci büyük şehri konumundadır ve Hôy ilinin merkezidir. Hôy merkez ilçe nüfusu yaklaşık 288 bin, Hôy il nüfusu ise 354 binin üzerindedir.³ Ahalisinin büyük çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır.⁴ Hôy, Türkiye ile coğrafi açıdan bütünlük gösteren bir konuma sahiptir. Nitekim Hôy şehri Van iline 170, Özalp ilçesine 108, Saray ilçesine 90 ve Türkiye sınırına ise sadece 65 km. mesafededir. XVI. yüzyıl başlarında Azerbaycan dolaylarında bulunmuş Batılı seyyah Giovanni'nin tespitine göre Van Gölü'nden Hôy'a 50 mil, Hôy'dan Tebriz'e 75 mil mesafe bulunuyordu.⁵ Günümüzde ise Muradiye ilçesinin bulunduğu noktadan Hôy'a kuş uçuşu 120, Van şehir merkezinin olduğu noktadan kuş uçuşu 140 km. mesafe ölçülmektedir. Yine günümüz hesaplamalarına göre Hôy- Tebriz arasında kuş uçuşu 130 km. mesafe bulunuyor.

Hôy, geçmişte büyük bir şehir olup Urmiye, Selmas, Uşnuye gibi beldeler kendisine bağlı bulunmasına rağmen son yıllarda Urmiye daha büyük bir şehir hüviyeti kazanmıştır. Hatta Hôy, Urmiye'ye bağlı olarak idare olunmaktadır. Çünkü Urmiye, İran'ın Batı Azerbaycan eyaletinin merkezidir.

¹ Ziya Musa Buniyatov: "Azerbaycan", *TDV. İA.*, C.4 (1991), s.317.

² Tahsin Yazıcı: "Hôy", *TDV. İA.*, Cilt: 18 (1998), s.258; Şehrin adının nereden geldiği üzerine ileri sürülen görüşler hakkında bkz. Ali Rıza Mukaddem: "Ahi Evren Veli'nin Doğduğu Şehir Hôy: Arapça ve Farsça Kaynaklara Göre", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi - The Journal of International Social Research*, Vol. 3/10 (Winter 2010), s.470-477.

³ http://www.amar.org.ir/Portals/2/pdf/jamiat_shahrestan_keshvar3.pdf (23.06.2015)

⁴ Mirza Bala: "Hôy", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 5 (1987), s.571-573; Şehriyâr Hasanzâde: "Derbâr-ı Edebî-yi Âl-i Cûpân (Selcûkî) ve Hüsâmeddîn Hôyî: Mebde'-i Mültemisât-ı Şiirî", *Bahâristân-ı Suhan (Fasıl-nâme-yi İlmî-Pejûheşî-yi Edebiyât-ı Farsî)*, Sâl-ı 9, Şomâre-yi 22, Tâbestân-ı 1392, s.50.

⁵ *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar (Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnameleri)*, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2012, s.100.

Eski çağlarda muhtelif milletlerin ve siyasi güçlerin elinde bulunan Hôy yöresi, VII. yüzyıl ilk yarısında Sasani Devleti'nin İslâm orduları tarafından yıkılması üzerine Müslümanların eline geçmiştir. Dolayısıyla Hz. Ömer (634-644) döneminden itibaren Hôy ve çevresinde İslâmî birikim ortaya çıkmaya başlamıştır. Hôy şehri, yeşillikler içinde bulunduğu için İslâm kaynaklarında “Dârü's-Sefâ” lakabı ile anılmıştır.⁶

Emevîler ve Abbasîler yönetiminde uzunca bir süre İslâmî idare altında bulunan Hôy şehri, VIII-XI. yüzyıllar arasında Azerbaycan'ın önemli Müslüman kentleri arasındaki yerini almıştır. İlk İslam coğrafyacıları ve tarihçileri, eserlerinde Hôy'u genellikle Azerbaycan'a bağlı bir belde olarak zikretmişler ve az ya da çok bilgi vermişlerdir. Mesela el-Yakubî (ö.905 civarı), *Kitâbü'l-Büldân* adlı eserinde X. yüzyıl başlarında Azerbaycan havalisindeki kaza ve kasabaları sıralarken Erdebil, Tebriz, Merend, Urumiye (Urmiye), Selamas (Selmas), Berde'â, Versan vb. yer adlarıyla birlikte Huvey (Hôy) şehriden de bahsetmiştir. İbn Hurdazbîh (ö.912 civarı), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde ise Erdebil, Merâgâ, Tebriz, Merend, Urumiye (Urmiye) ve Selamas (Selmas) ile birlikte Huvey (Hôy) şehrini zikretmiştir. İbnü'l-Fakîh (ö.912 sonrası) de *Muhtasarü Kitâbi'l-Büldân* isimli kitabında Azerbaycan'ı anlatırken Hôy'a da yer vermiştir. Kudâme b. Cafer (ö.948), *Kitâbü'l-Harac* adlı eserinde Hôy ve çevresindeki şehirlerin birbirlerine olan uzaklığı hakkında bilgi vermiştir. Ona göre, Tebriz'den Merend'e 10 fersah, Urumiye'den Selamas'a 6 fersah, Merend'den Câr'a 4 fersah ve Câr'dan Huvey (Hôy)'e 6 fersah mesafe vardır. İstahrî (ö.957 civarı), *Kitâbü'l-Mesâliki'l-Memâlik* isimli coğrafi eserinde Azerbaycan şehirlerini tanıtırken büyüklük ve mamurluk sırasına göre ilk üçte Erdebil, Merâgâ ve Urumiye şehirlerini vermiş, akabinde ise birbirinden pek fazla farkı olmayan küçük şehirlerden olarak Selamas, Tebriz, Uşnuh (Uşnuye) ve Merend gibi yerleşim yerleriyle beraber Huvey (Hôy) şehrini de göstermiştir. Ayrıca müellif, Azerbaycan şehirleri arasındaki mesafeleri de sıralamış olup, bunlar içinde bizi ilgilendireni Selamas'tan Huvey'e 7 fersah, Huvey'den Bergerî'ye ise 30 fersah olarak gösterilmesidir. İbn Havkal (ö.977 sonrası) da *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Kitâbü Sûreti'l-Arz)* isimli kitabında İstahrî ile benzer bilgiler vermiş, sadece farklı şekilde Selamas- Huvey arası mesafeyi 9 fersah olarak göstermiştir.⁷ Yazarı belli olmayan ve 983 yılı civarında tamamlandığı anlaşılan *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib* adlı coğrafi eserde ise Hôy şehri, Azerbaycan bölgesine tâbi şehirler (Erdebil, Merâgâ, Tebriz vb.) arasında gösterilmemiş; ancak Ermeniyeye ve Arran'a mensup şehirler içinde (Urmiye, Selmas, Merend, Nahcivan, Bergirî, Ercîc/ Erciş, Ahlat, Malazgirt, Kalîkale/ Erzurum, Bitlis, Meyyâfârikîn vb.) zikredilmiştir.⁸

3. Selçuklu ve Atabeylikler Yönetiminde Hôy

XI. yüzyıl ortalarında Selçuklular Azerbaycan'ı ele geçirdiklerinde, Hôy gibi stratejik bir kentin ve coğrafyanın kıymetini kısa süre içinde fark etmişlerdir. Nitekim bu şehir o günlerde Bizans'a ve ona tâbi Ermeni ve Gürcü krallıklarına karşı gerçekleştirilen gaza akınlarında başrolü üstleniyordu ve şehir halkı bununla öğünerek kendisine güven duyuyordu. Nitekim Selçuklu sultanı Tuğrul Bey (1038-1063), vefatından az önce ordusuyla Anadolu'ya yakın Nahcivan'a geldikten bir süre sonra Bağdat taraflarına gitmek için yola koyulmuş ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin ifadesine göre “Müslümanların Uc vilayetlerinden olan ve İslâm Dini'nin kuvvetli bir direği durumunda bulunan” Hôy kenti önlerine ulaşarak burada karargâh kurmuştu (1062 yılı sonları). Tuğrul Bey, şehrin reisi Yusuf b. Mengin'e haber göndererek bütün halkın

⁶ Mukaddem: “Ahi Evren Veli'nin Doğduğu Şehir Hôy, s.471.

⁷ *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler)*, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, Haz. Mehmet Şeker, Ali Ertuğrul ve diğer, Ötüken Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2013, s.91,123,207,255,281,285-286,323,324,337.

⁸ *Hudûdü'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, Nşr. V. Minorsky, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s.101-104.

kendisine tâbi olmasını ve ordunun masrafları için Hôy halkının 10 bin altın vergi vermelerini istemişti. Bunun üzerine Hôy ahalisi “Bizler cihatla işgal eden bir topluluğuz, bu nedenle asıl senin bize silah ve para yardımı yapman gerekir” diyerek Sultana sadece 4 bin altın vergi sunmuşlardır. Bunu yetersiz gören Tuğrul Bey, Hôy halkını korkutmak için onlar üzerine küçük bir birlik göndermiş, ancak bu işe yaramamıştır. Bunun üzerine Tuğrul Bey, şehri ele geçirmeleri için adamlarından Hezaresb ve Hâdimü'l-Has Savtekin'i görevlendirmişse de onlar da elleri boş dönmüşlerdir. Başka çare kalmadığını gören Tuğrul Bey, şehri hücumla ele geçirmeleri için ordusuna emir vermiş ve iki grup arasında kırk gün süren çatışmalar yaşanmış, neticede iki taraf da zayıt vermiştir. Hôy halkı durumun aleyhlerine döndüğünü gördükleri için Selçuklu veziri Amidülmülk Kündürî'ye haberci göndererek af dilemişlerdir. Hôy şehrinin kapıları Selçuklu askerlerine açılmış ve kente giren Hezaresb ile Savtekin, ileri gelen eşrafla bir araya gelip anlaşma imzalamışlardır. Buna göre ahali, ceza olarak Sultana 30 bin altın (dinar) ödeyeceklerdir. Üç gün sonra şehre Selçuklu veziri Amidülmülk de gelmiş ve Sultana karşı savaşı organize eden ileri gelenleri cezalandırmıştır. Vezir Amidülmülk, şehir reisi Yusuf'u ve yeğeni Musa'yı ise tutuklayıp hapse attırarak, Hôy'a yeni reis olarak, şehir ileri gelenlerinden Ebû Saîd b. Hamaveyh'i tayin etmiştir. Ancak bu yeni reis, Amidülmülk'ten bahsi geçen Yusuf'un 10 bin dinar karşılığında salıverilmesi iznini kopartmış ve sonra da düşmanlık beslediği bu adamı fena şekilde dövmüştür. Bu durumda Amidülmülk tarafından görevden alınmış, yerine Hôy'un daha önce reisliğini yapmış Ömer adlı bir önde gelen atanmıştır. Buna ilaveten Amidülmülk, reis Yusuf'un Hôy kentindeki emlakları üzerindeki bazı binaları yıktırarak, yerine üzerinde Tuğrul Bey'in adının yazılı olduğu bir kale (Sultan Kalesi) yaptırmıştır. Bu esnada Tuğrul Bey, Hôy'u doğrudan Selçuklulara bağlamış olmanın güveni içinde yönünü Urmiye'ye çevirmiş, şehirde kendisine vekâlet edecek adamlar bırakmış ve hapisteki Musa'nın da serbest bırakılmasını emretmiştir. Ancak hapisten çıkarılan Musa, Selçuklu ordusu uzaklaştıktan sonra şehrin yönetimini ele geçirmiş ve Sultanın adamlarını da şehirden uzaklaştırmıştır.⁹ Görüldüğü üzere Hôy halkı ve idarecileri, Selçuklu sultanına karşı dik başlılığını sonuna kadar muhafaza etmiştir.

Tuğrul Bey'in ölümü üzerine sultan olan Alp Arslan (1064-1072)'ın ilk icraatlarından birisi Azerbaycan seferine çıkmak olmuştur (1064 baharı). Sultana bu seferi esnasında Türkmen başbuğlarından Tuğtekin kılavuzluk etmiştir. Bu şekilde Sultan, Nahcivan'a gelmiş ve gemilerle nehri geçmeye hazırlandığı günlerde Azerbaycan şehirlerinden Hôy ve Selmas halkının Selçuklulara tâbi olmayı kabul etmedikleri haberinin gelmesi üzerine, bölgeye Horasan Amidi'ni göndererek bahsi geçen şehirlerin boyun eğmesini sağlamıştır. Hôy ve Selmas halkı, Alp Arslan'ın ordusunda gaza faaliyetleri için rol almayı kabul etmişlerdir.¹⁰ Sultan Alp Arslan, Anadolu akınları için Azerbaycan'da önemli askerî üs olarak Hôy'u seçmiştir. Şöyle ki o, Malazgirt zaferi öncesinde Suriye'den doğuya hareket ettiğinde Hôy'a gelerek burada son hazırlıklarını tamamlamış ve Bizans'a karşı yapacağı savaşta kullanacağı ordunun çekirdeğini bu şehirde teçhiz etmiştir.¹¹ Hatta sultan, Malazgirt Savaşı öncesi Hôy şehrinde iken kumandanlarına Türk askerî hitabet sanatının unutulmaz örnekleri arasına girmiş

⁹ Sibt İbnu'l-Cevzî: *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân*, Haz. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011, s.109-111; Krş. M. Altay Köymen: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.III: *Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara, 1992, s.229; Faruk Sümer: “Reîs”, *TDV. İA.*, C.34 (2007), s.543; Krş. Sümer: “Tuğrul Bey”, *TDV. İA.*, C.41 (2012), s.346; Mehmet Emin Riyahi: *Tarih-i Hoy*, Çabhan-e-i Haydari, Çâb-ı Evvel, 1372 hş, s.40-41.

¹⁰ İbnü'l-Esîr: *el-Kâmil fi't-Tarih (İslam Tarihi)*, Ocak Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2010, C.8, s.234-235.

¹¹ Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî: *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1999, s.32; İbnü'l-Esîr: *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.8, s.256; Bala: “Hôy”, s.572; Yazıcı: “Hôy”, s.258.

olan bir konuşma da yapmıştır.¹² Zafer sonrasında Selçukluların Hôy yöresindeki egemenlikleri iyice pekişmiş ve bu çerçevede bölgeye o dönemden itibaren sistematik olarak Türk boyları iskân olunmuştur.

Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) de Hôy'un Azerbaycan ve Doğu Anadolu seferlerinde vazgeçilmez bir yeri olmuştur. Sultanın ölümü üzerine oğullarından Berkyaruk (1092-1104), Selçuklu tahtını ele geçirmeyi başarsa da uzun süre iç isyanlarla ve özellikle de kardeşi Muhammed Tapar isyanı ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu mücadelelere Hôy kenti de şahitlik etmiştir. Nitekim devrin Selçuklu komutanlarından olan Kürboğa, Sultan Berkyaruk tarafından 10 bin süvariyle birlikte, Azerbaycan'da isyan eden Mevdûd b. İsmâil'in üzerine gönderilmiştir. Bölgenin büyük bir kısmını ele geçiren Kürboğa, Hôy şehrine yaklaşırken hastalanmış, sefere devam edemeyerek 13 gün boyunca yatmış, Hôy yakınlarında (84 fersah mesafede) vefat etmiş (15 Zilkade 495/ 31 Ağustos 1102) ve Hôy şehrinde toprağa verilmiştir.¹³ Büyük Selçukluların Azerbaycan (Gence) valisi olarak görev yapan Muhammed Tapar da, tahtı elde etmek için kardeşi Sultan Berkyaruk'a karşı birkaç defa savaşmış olup bunlardan beşinci ve sonuncu muharebe Hôy kapısında meydana gelmiştir. Muhammed Tapar'ın Hôy'a gittiğini haber alan Berkyaruk onun peşinden Hôy'a gelmiş; akşama doğru yapılan savaşta, Berkyaruk'un komutanlarından Emir Ayaz'ın 500 kişilik süvari birliğinin ani saldırısı sonucu Muhammed Tapar'ın ordusu Hôy civarında bozguna uğramıştır (8 Cemâziyelâhir 496/ 19 Mart 1103). Tapar, bir rivayete göre Gence'ye, diğer rivayete göre Ani Kalesi'ne ve başka bir iddiaya göre ise Ahlat'a yakın Erciş'e çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁴ XII. yüzyıl başlarında Hôy yöresinde Selçuklu beyliklerinden Sökmenliler (Ahlatşahlar) de etkin olmuşlardır. Nitekim Hôy'un bir iki konak batısında şimdiki Türkiye sınırı yönünde bulunan Sökmen Ovası (Sökmenâbâd), ismini Sökmen el-Kutbî'den almıştır.

Hôy, Sultan Muhammed Tapar (1105-1117) ve Sultan Sancar (1118-1157) zamanlarında da Selçuklu idaresinde kalmıştır. Ancak Sancar, büyük sultanlığının ilk günlerinde yeğeni Mahmud'a karşı kazandığı Sâve savaşından sonra (1119) tesis ettiği Irak Selçuklularının başına bahsi geçen Mahmud (1119-1131)'u geçirmişti. Böylece Hôy yöresi öncelikle Irak Selçukluları (1119-1194) hudutları içinde kalıyor, genel manada ise Büyük Selçuklu sultanı Sancar'ın mülkü kabul ediliyordu. Esasen Sancar, Mahmud'la yaptığı anlaşma gereği, Rey ve Sâve gibi şehirlerle birlikte Hôy kentinden de kendisi için hasslar tayin ettirmiş ve bölge ile olan rabitasını bu şekilde resmîyette göstermiştir.¹⁵ Netice olarak Hôy yöresi, XII. yüzyıl son çeyreğine kadar Irak Selçuklu hükümdarlarının hareket alanı içinde idi. Nitekim Sultan Mesud (1134-1152), Hôy şehri civarında Dübeys b. Sadaka'yı idam ettirmişti (1135).¹⁶

¹² Köymen: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.III, s.26,29; Sultanın ikinci ve daha da önemli konuşması ise Malazgirt ovasında savaşa başlamadan önce Cuma namazı esnasında irat edilmiştir. Bkz. Mustafa Uzun: "Hitâbet (Türk Edebiyatı)", *TDV. İA.*, C.18 (1998), s.161.

¹³ İbnü'l-Esîr: *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.8, s.462; Krş. Işın Demirkent: "Kürboğa", *TDV. İA.*, C.26 (2002), s.563.

¹⁴ el-Bundârî: *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*, Çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1999, s.237; İbnü'l-Esîr: *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.8, s.475; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî: *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-ı Selçukiyân)*, Editör: Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2015, s.60; Abdülkerim Özyayın: "Berkyaruk", *TDV. İA.*, C.5 (1992), s.515; Aynı Müellif: "Muhammed Tapar", *TDV. İA.*, C.30 (2005), s.580; Ahmed b. Mahmud, savaşın Dovin Kapısı'nda vuku bulduğunu yazmıştır. Bkz. Ahmed b. Mahmud: *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2011, s.191.

¹⁵ Reşîdüddin Fazlullah: *Camîü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, Çev. E. Göksu, H. Güneş, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s.167.

¹⁶ el-Bundârî: *Zübdetü'n-Nusra*, s.165; Dübeys'in naası Mardin'e getirilerek burada toprağa verilmiştir. Bkz. Kemâleddin İbnü'l-Adîm: *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*, Yay. Ali Sevim, *Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere*, TTK, Ankara, 1976, s.250.

Bunun yanında Selçuklulara tâbi olup *Azerbaycan Atabeyliği* olarak bilinen İldenizliler de Hôy bölgesinde bir süre egemenlik kursalar da istikrarı sağlayamamışlar, bazı yağma hareketlerine engel olamamışlardır. Şöyle ki Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul (1176-1194), Azerbaycan'dan topladığı Türkmen kuvvetleriyle destekli 50 bin civarındaki ordusuyla ilerleyerek Hôy, Selmas, Uşnu (Uşnuye) ve Urmiye yörelerini yağmalamış ve bu yüzden İldenizli Kızıl Arslan'la mağlubiyetle sonuçlanan bir muharebeye girişmek zorunda kalmıştı.¹⁷ Yine Azerbaycan İldenizli atabeyi Özbek b. Pehlivan, Moğolların Hemedan'dan Tebriz'e hareket ettiklerini duyunca mecburen ailesini ve ağırlıklarını yanına alarak Nahcivan'a çekilmiş (1221), çocuklarını ve eşlerini ise Hôy şehrine göndermiştir.¹⁸

4. Celâleddin Harizmşah ve Moğol (İlhanlı) İdaresi Altında Hôy

1221 yılı sonrası Hôy, Azerbaycan'a yeni gelmeye başlayan Moğol güçleri tarafından yağmaya maruz kalmıştır. Moğolların bölgeden çekilmeleri üzerine tekrar Tebriz'e yerleşen Atabey Özbek, birkaç yıl sonra bu defa da Moğolların önünden Azerbaycan'a çekilen Celâleddin Hârizmşah'ın baskısı ile karşılaşmıştır. Bu çerçevede Özbek, 1224 yılında Tebriz'i terk ederek batıya çekilmiştir. Celâleddin Hârizmşah ise 1225 yılı ortasında ordusuyla Tebriz'i ele geçirmiş, halkın da arabuluculuk yapması üzerine Özbek'in eşi yani Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul'un kızı olan Melike (Şehzâde Hanım)'yi himayesine alarak, onun mülkü olan Hôy şehrine ve çevresindeki kalelere dokunmamaya, mallarına el koymamaya dair söz vermiştir. Gerçekten de Sultan, Melike'yi mülkü olan Hôy'a göndermiş ve yanlarına da kendi güvenilir adamlarını ve askerlerini katmıştır. Özbek'in eşi olan Melike, selamete Hôy'a ulaşarak ikamete başlamıştır. Sultan, Gürcistan seferine çıktığı günlerde bu kadını Özbek'ten boşatarak onunla Nahcivan'da evlenmiştir.¹⁹

Celâleddin Hârizmşah, bu tarihten sonra sık sık Hôy'a uğrayarak burasını üs olarak kullanmış ve yörenin emniyetine önem vermiştir. Nitekim o, Ahlat'ı kuşattığı sırada (Kasım 1226), Hôy'da ikamet eden yeni eşi Melike'nin ve Sultanın Hôy'daki nâiplerinin Azerbaycan'da Urmiye ve Hôy civarındaki Yıva Türkmenlerinin karışıklıklar çıkartarak Hôy halkından haraç aldıkları şeklindeki şikâyetleri üzerine kuşatmayı kaldırarak Hôy yöresine gelip, kısa süre içerisinde bölgedeki Türkmenleri dağıtmıştır. Celâleddin Hârizmşah'ın bahsi geçen bu Melike'ye fazla ilgi gösterecek zamanı bulamaması ve ayrıca bu hatunun devlet işlerine karışmasına engel olması vb. nedenlerden dolayı Melike, Eyyûbîlerin Ahlat nâibi Hâcîp Hüsameddin Ali'yi kenti ona teslim etmek vadiyle davet etmiş (Temmuz 1227), bunun üzerine Hâcîp Hüsameddin Ali, ordusu başında hızla ilerleyerek çevresindeki kalelerle birlikte Hôy'u ve Merend ile Nahcivan'ı da ele geçirmiştir. Ayrıca o, geri dönüşünde Melike'yi de Ahlat'a götürmüştür. Celâleddin Hârizmşah ise işleri yoluna koyduktan sonra 1229-1230 yılı kışını Urmiye ve Uşnu'da geçirmiş; bu esnada Urmiye, Selmâs ve Hôy gibi yörelerin idaresini eşi Melike'ye bırakmıştır.²⁰ Sonraki günlerde Celâleddin Hârizmşah, Eyyûbîlerin elindeki Ahlat'ı kuşatarak ele geçirmiş (14 Nisan 1230), buna tepki gösteren Selçuklu sultanı I. Alâaddin Keykubâd (1220-1237) ve Eyyûbî hükümdarı Melik Eşref'le yaptığı Yassıçemen Savaşı (10 Ağustos 1230)'nı ise kaybetmiştir. Bunun üzerine Celâleddin Hârizmşah, önce Ahlat'a çekilmiş, ardından ise burada bulunan adamlarını ve ailesini yanına alarak Hôy'a

¹⁷ Sadreddin el-Hüseynî: *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, s.125; Ahmed b. Mahmud: *Selçuknâme*, s.280.

¹⁸ İbnü'l-Esîr: *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.10, s.234; Krş. Ahmet Taşağıl: "Özbek", *TDV. İA.*, C.34 (2007), s.107.

¹⁹ İbnü'l-Esîr: *el-Kâmil fi't-Tarih* C.10, s.284,323; Alaaddin Ata Melik Cüveynî: *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1998, s.353,355.

²⁰ İbnü'l-Esîr: *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.10, s.323; O. Gazi Özgüdenli: "Urmiye", *TDV. İA.*, C.42 (2012), s.179; Sümer: "Yıva", *TDV. İA.*, C.43 (2013), s.548; Riyahi: *Tarih-i Hoy*, s.44-48.

gelmiş; şehirdeki ikameti esnasında Selçuklu sultanı, Eyyübî hükümdarı ve Abbasi halifesine elçiler göndererek sulhu temine çalışmıştır.²¹

Hârizmşahlar idaresi esnasında Azerbaycan'da ismi belirsiz bir müellif tarafından yazıldığı tahmin edilen *Acâibü'd-Dünya* isimli Farsça coğrafi bir eserde Hôy'un "bahçelere ve yeşilliklere gark olmuş, akarsuların bulunduğu ve lezzetli meyvelerle zengin" bir yer olduğundan ve oranın "kayısılarının devlet büyüklerine hediye" olarak sunulduğundan bahsedilmektedir. Yazar, bu dönemde Hôy'un meşhur ürünlerinin ipek, ince keten giysiler, kaliteli bakır eşyalar vs. olduğunun altını çizmiştir.²² Ancak bu refah dönemi, Moğolların Hôy bölgesine gelip yağmalamaları üzerine sekteye uğrayacaktır.

Nitekim Hôy, Celâleddin Hârizmşah'ın bölgeden çekilmesinden sonra Moğolların eline geçmiştir. Tebriz'i kendisine merkez yapan Hülâgû (1256-1265), Aladağ'dan Tebriz'e dönerken Hôy'a da uğramış ve şehirde Budist tapınakları inşa ettirmiştir.²³ Hôy şehri, Hülâgû'dan itibaren Moğolların Tebriz merkezli olarak kurmuş oldukları İlhanlı Devleti sınırları içinde kalmış bir vilâyet (tümen) mevkiinde idi. Bu devlet hizmetinde bulunmuş müelliflerden biri olan coğrafyacı Zekeriya Kazvîni, 1275-1276 yıllarında yazdığı *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* adlı Arapça eserinde Hôy şehri ve çevresinden övgüyle bahsetmiştir. Müellife göre Hôy, XIII. yüzyılda Azerbaycan'ın kalabalık nüfuslu kentlerindendi. Çevresinde sağlam duvarları mevcuttu. Ağaçlara, bağ ve bahçelere, temiz su kaynaklarına ve diğer türlü nimetlere sahipti. Burada *culah* adlı bir ipek çeşidi imal edilmekte idi. Hôy yöresinde yaşayan halkın geneli Sünnî mezhebine (çoğunluğu Şâfiî) mensuptu.²⁴

İlhanlılar (1258-1335) zamanında Hôy şehri yeniden kalkınarak gelişmiş ve Azerbaycan'ın ekonomik hayatında önemli rol oynamıştır. O dönemde şehirde bir darphanenin faaliyet göstermekte olduğu tespit edilmektedir.²⁵ İlhanlı hükümdarlarından bazılarının bu şehirde darbedilmiş paraları tespit edilmiştir. Hôy'un ipek kumaşları meşhur olup, şehirde dokuma atölyeleri de mevcuttu. Halk çoğu zaman Moğollara ipekli kumaşlardan hediyeler vererek yağma ve tahripten korunmaya çalışmıştır.

Coğrafyacı Ebû'l-Fidâ, İlhanlı idaresinin son yıllarında (1321 senesinde) tamamladığı *Takvîmü'l-Büldân* adlı eserinde İbn Havkal, el-Mühellebî, İbn Saîd vb. yazarlar ile *Etval ve Lübâb* gibi eserlerden naklen Azerbaycan'ın bazı önemli şehirlerinin coğrafi durumları hakkında bilgi vermiştir. Ebû'l-Fidâ'ya göre Hôy, Selmas'ın güneydoğusunda (hakikatte ise kuzeydoğusunda), Merend'in kuzeybatısındadır (hakikatte batısında). Hôy- Selmas arası 7 fersah/ 21 mil (günümüzde 45 km.) kadardır. Hôy- Merend arası 12 fersaktır (günümüzde karayolu ile 90 km.). Hôy- Bergeri arası uzaklık ise 30 fersaktır. Hôy- Erciş arasında iki günlük mesafe (günümüzde kuş uçuşu 150, karayolu ile 260 km.) bulunmaktadır.²⁶ İlhanlıların yıkılış dönemlerinde yaşamış coğrafyacı Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni ise 1340 yılında yazdığı *Nüzhetü'l-Kulûb* isimli Farsça eserinde, Hôy'un sosyal ve ekonomik potansiyeli hakkında bilgi vermiştir. Yazara göre Hôy, dördüncü iklimde ılıman bir havaya sahip bulunmakta olup orta büyüklükte bir şehirdir. Şehrin suyu Selmas Dağı'ndan gelmektedir ve

²¹ İbnü'l-Esîr: *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.10, s.341,342-344; Ahmed b. Mahmud: *Selçuknâme*, s.305; Cüveynî: *Tarih-i Cihan Güşa*, s.370; *Ebü'l-Ferec Tarihi*, C.2, Çev. Ö. R. Doğrul, TTK, 3. Baskı, Ankara, 1999, s.529.

²² *Adjaib ad-Dunya* (Çüdesa mira). Perevel s persidskogo: L. P. Smirnova. Nauka, Moskva, 1993, s.214.

²³ Abdülkadir Yuvalı: "Hülâgû", *TDV. İA.*, C.18 (1998), s.475.

²⁴ Ziya Musa Buniyatov: "Material iz soçineniy Zakariya al-Kazvîni ob Azerbaydjane", *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjana (seriya istorii, filosofii i prava)*, Baku, 1976, N. 2, s.53.

²⁵ Vâkıf Piriye: *Azerbaycan XIII-XIV. Asırlarda*, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2003, s.258.

²⁶ *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Büldân)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2017, s.311,316.

akarsuları Aras'a akmaktadır. Şehir çevresinde çok sayıda bahçe mevcut olup, buralarda son derece lezzetli üzümler yetişir. *Peygamberî* diye isimlendirilen tatlı, büyük ve sulu bir armut çeşidi meşhurdur. İdari açıdan ise Hôy eyaleti Hôy, Selmas, Urmiye ve Uşnuye isimli dört şehirden müteşekkildir. Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni'ye göre *Türk diyarı* olarak bilinen Hôy yöresinin halkı beyaz yüzlü, Hıtaı kökenli ve güzel görünömlü idi.²⁷ Onun verdiği bu bilgiler kendisinden daha önce (XIII. yüzyıl ikinci yarısında) yaşamış şairlerden Nezârî-i Kohistânî'nin bir şiirinde de dile getirilmiştir. Nitekim şair bu şiirinde "Hôy, Hıtaı Türklerinin çokluğundan Hoten gibi olmuş" diyerek Hôy'un nüfus potansiyeli bakımından tam bir Türk yurdu olduğunun altını çizmiştir.²⁸

Göröldüğü üzere Hôy yöresi, XI-XIV. yüzyıllar arasında Selçuklular, Atabeylikler ve İlhanlılar yönetiminde Türklerin kesif olarak meskûn bulunduğü büyük nüfusa sahip idari bir merkezdi. Aynı zamanda Hôy kentinde ziraat, bağcılık, dokumacılık, bakırcılık gibi meslekler gelişmiş, ticaret ve ulaşım yollarının bu şehirde kesişmesi nedeniyle ekonomik ve kültürel manada hareketli bir yaşam tarzı ortaya çıkmıştı.

5. Karakoyunlular, Timurlular ve Akkoyunlular İdaresi Altında Hôy

Hôy yöresi, İlhanlıların 1335 yılında parçalanması sonrasında bu devletin mirasçısı konumunda bulunan mahalli güçlerce idare edilmiştir. Hôy yöresindeki istikrarlı ortamda Celâyirliiler zamanında nispeten bozulmalar görölmüştür. XIV. yüzyıl son çeyreğine girerken Hôy havalisine bir müddet Karakoyunlular egemen olmuştur. Nitekim bu beyliğin ilk önlü emirlerinden olan Bayram Hoca, Celayir hükümdarı Sultan Üveys'in ölümünü fırsat bilerek Hôy ve çevresini (Aladağ, Nahcivan vb.) ele geçirmiş (1374), buraları Karakoyunlular adına bir müddet tasarruf etmiştir. Onun ölümünden sonra Kara Mehmed ve Kara Yusuf zamanlarında da Hôy, Karakoyunluların elinde kalmıştır. Şöyle ki 1391 yılında Celayirliilerin elindeki Tebriz'i ele geçirmeye giden Kara Yusuf, bir müddet Hôy'da kalarak hazırlık yapmıştır.²⁹

Timur'un bölgeye gelmesiyle Karakoyunlular yöreyi terke mecbur olmuşlar ve Hôy yöresi de Timurlu idaresi altına girmiştir. Timur, Batı seferlerinde genelde Hôy'a uğramıştır. Mesela 1385 yılında Van Kalesi'ni kuşatıp aldıktan sonra Hôy ve Selmas yörelerine gelerek buralarda konaklamıştır.³⁰ Timur, 1395 yılında Toktamış'la mücadele ederken, Kara Yusuf da Erciş ve Van üzerinden Hôy'a yürümeye hazırlanmış ve öncü birliklerini o havaliye göndermişti. Ancak Tebriz'de bulunan Timurlu kuvvetlerinin daha önce Hôy'a ulaşması üzerine, Kara Yusuf'un öncü birlikleri Hôy'un Karadere mevkiinden geri çekilmişlerdir.³¹ Dolayısıyla bu tarihlerde Hôy, Timurluların elinde bulunuyordu. Zaten Timur bu yıllarda, Azerbaycan'ı kontrol için bölgeye oğullarından Miranşah'ı vali olarak atamıştı. Miranşah, iklimi ve coğrafyası uygun olan Hôy'da bir av esnasında atından düşerek beyin sarsıntısı geçirmiş ve neticede aklı dengesi bir hayli bozulmuştur (798 yılı Güz ayları/ Temmuz 1396).³² Bu tarihten sonra Hôy'da yine aralıklarla Karakoyunlu Türkmenlerinin egemen olduğu görölüyor. Nitekim Karakoyunlu hükümdarlarından Cihanşah'ın 1398 yılı civarında Hôy'da

²⁷ Hamdullah Kazvîni: *Nüzheti'l-Kulüb* (Materialı po Azerbaydjanu), Perevod Z. M. Bunyatova i İ. P. Petruşevskogo, İzdatelstvo Elm, Baku, 1983, s.47.

²⁸ Mukaddem: "Ahi Evren Veli'nin Doğduğı Şehir Hôy", s.475.

²⁹ Sümer: *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C.I, TTK, 3. Baskı, Ankara, 1992, s.43,44,56.

³⁰ *Terceme-i Tevârih-i Şeref Hân (İnceleme- Metin- Özel İsimler Dizini)*, Haz. Adnan Oktay, Nübihar Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2016, s.98.

³¹ Yaşar Yücel: *Timur'un Ortadoğü- Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1391-1402)*, TTK, Ankara, 1989, s.47.

³² Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî: *Târih-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülük)*, Tercüme ve Tıpkıbasım, Çev. İsmail Aka, TTK, Ankara, 2011, s.1-2.

dünyaya geldiği öne sürülmüştür.³³ Bu durumda Miranşah'ın sakatlandığı günlerde Karakoyunlular yöreyi kısa bir müddet ele geçirmiş olabilirler. Ancak Timur, bu dönemde Azerbaycan'daki hâkimiyetini asla kaybetmemiştir. Şöyle ki bu hükümdar, 1400 yılında Suriye'de Memlûkleri mağlup ettikten sonra 1401 yılı kışını Karabağ'da geçirmiş, 1402 yılında Ankara Savaşı'nı kazanarak Osmanlı Devleti'ne ağır bir darbe indirmiş, bunun sonucunda ise Azerbaycan'daki egemenliği tartışmasız bir şekilde devam etmiştir.

Timur'un 1405 yılında ölümü sonrasında yerine geçen Şahruh (1405-1447), bütün çabalarına rağmen Karakoyunluları Azerbaycan'dan uzaklaştıramamıştır. Bu günlerde Timur'a elçi olarak giden İspanyol elçisi Clavijo da yolculuğu esnasında Hôy'a uğramıştır. Karakoyunlu Kara Yusuf, 1406 yılında Hôy'a yeniden egemen olmuş ve Timurlulara gözdağı vermek için yöreyi yağmalayarak çekilmiştir. Ayrıca Kara Yusuf, Timurlu ordusunun başında bulunan Miranşah'ın oğlu Ebû Bekir Mirza'yı 21 Nisan 1408 tarihinde bozguna uğratmayı başarmıştır. Dolayısıyla bu tarihlerde Hôy yöresi Karakoyunluların elinde bulunuyordu. Nitekim Kara Yusuf'un oğlu Şah Mehmed, Celayirli Sultan Ahmed'e karşı Tebriz yöresinde tutunamayınca Hôy'a çekilmişti (1410). Sultan Ahmed'in gönderdiği bazı birlikler de Hôy'a kadar gelerek Şah Mehmed'i sıkıştırmışlardı. Sonraki yıllarda Timurlu Şahruh, Azerbaycan'a üç büyük sefer düzenlemiş ve Karakoyunluları birkaç defa mağlup etmiş; 1421 yılındaki sefer dönüşü ise Hôy üzerinden Tebriz'e geçmiştir. Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu İskender Mirza ise, bu olayın arkasından Kerkük taraflarından ordusuyla hareket ederek Hôy yakınlarındaki Sökmen Ovası'na gelip konaklamıştır (1422 baharı). Birkaç yıl sonra Şahruh, Karakoyunlu İskender Mirza'yı Hôy ve Selmas taraflarında sıkıştırmış; onun 50 bin kişiden oluşan Türkmen kuvvetlerine ağır zayıat verdirerek bozguna uğratmış (18 Eylül 1429) ve sonra Selmas üzerinden Hôy'a gelip, oradan da Karabağ'a geçmiştir. İskender Mirza ise Anadolu'ya geçerek Tokat'a gitmiştir.³⁴ Bu ve bunun gibi başarılarla rağmen, Şahruh'un bölgeden her çekilişi sonrasında İskender Mirza, Hôy ve Tebriz yörelerini yeniden ele geçirmeyi başarmıştır. Bu dönemde Hôy'un Türkmenler ve Timurlu birlikleri tarafından yer yer yağmaya maruz kaldığı anlaşılıyor.

Diğer taraftan Şahruh, üçüncü Azerbaycan seferi esnasında Karakoyunlu İskender Mirza üzerine yürüdüğü günlerde Hôy'a gelmiş, ancak Hôy halkı onu karşılamada ve gerekli armağanları sunmada isteksiz davranmıştır. Bunun üzerine Şahruh, Hôy'un yağmalanması emrini vermiştir. Askerler, Hôy ahalisinden kadın ve çocukları tutsak alıp, Şahruh'un ordugâhına götürmüşlerdir. Durumun vahametini gören Hôy'un din bilginleri, şeyhleri ve ahalinin ileri gelenleri Şahruh'un huzuruna çıkarak, suçlu olduklarını kabul etmişler, af dileyerek tutsakların serbest bırakılmalarını talep etmişlerdir. Öfkesi geçen Şahruh da bu ricayı kabul ederek tutsakların salıverilmesini emretmiş, böylece ordugâhtan ayrılan ahali sağ salım Hôy'daki evlerine dönmüştür. Şahruh ise Hôy'daki karargâhında bir istişare meclisi toplamış, Karakoyunlu Cihanşah ve İskender Mirza'nın tedip edilmeleri için yapılması gerekenleri planlamış, Hôy yöresinden Van kalesi üzerine ordu sevk etmiştir.³⁵ Buna rağmen Şahruh'un ülkesine dönmesini fırsat bilen Cihanşah, tekrar Hôy ve Tebriz taraflarını ele geçirmiştir. Hatta Cihanşah'ın ailesinin ve askerlerinin Hôy'a yakın kışlaklarda ikameti de söz konusu olmuştur.

³³ Diğer taraftan onun Mardin'de dünyaya geldiği görüşü de kabul görmüştür. Bkz. Eliyar Seferli ve Halil Yusifli: *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2, Azerbaycan Türk Edebiyatı-II*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993, s.88.

³⁴ el-Hüseyinî: *Târih-i Kebîr*, s.92; Hasan-ı Rumlu: *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, 1. Baskı, Ankara, 2006, s.72,80,81,145,146; Hoca Sadettin Efendi: *Tacü't-Tevarih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992, C.II, s.177; Sümer: *Karakoyunlular*, s.69,83,117,123,124; İsmail Aka: *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, TTK, Ankara, 2001, s.10.

³⁵ el-Hüseyinî: *Târih-i Kebîr* s.98.

Şahruh'un vefatı (1447) sonrasında Timurluların Hôy yöresindeki egemenliği sona ermiş, Karakoyunluların ise bir müddet daha devam etmiştir. Karakoyunlu Cihanşah, 1450'li yıllarda rakiplerine ve özellikle de Akkoyunlu Uzun Hasan'a karşı Hôy'u kışlak olarak kullanmış, ordusunu buradan gerekli yerlere göndermiştir.³⁶ Uzun Hasan (1453-1478)'ın Akkoyunluların başına geçmesi neticesinde bu Türkmen devleti, bahsi geçen her iki Türk devletine de Azerbaycan yöresinde üstünlük sağlamıştır. Bu esnada yani Akkoyunlu- Karakoyunlu rekabeti sırasında Hôy yöresi, öncesinde olduğu gibi yine uğrak yeri ve üs olarak öne çıkmıştır. Mesela Karakoyunlu Cihanşah Mirza, Akkoyunlu Uzun Hasan'a karşı oluşturduğu büyük ordusuyla Hôy yöresine gelmiş ve şehrin bir konak batısında bulunan Sökmen Ovası'nda konaklayarak, burada eğlence meclisi düzenlemiştir (1467). Birkaç ay sonra ise yapılan savaşta Cihanşah Mirza öldürülmüştür. Bu hadiseler yaşanırken Cihanşah'ın karısı ve kızları Hôy kışlağında bulunuyordu. Bunlar Hôy'dan ayrılarak Meraga'ya gitmişlerdir. Çok geçmeden Uzun Hasan, Azerbaycan taraflarını ve dolayısıyla Hôy'u ele geçirmiş, hatta şehre gelerek burada bir müddet kalmış ve Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali ile olan mücadelesinde Hôy'da idari işlere vakit ayırmıştır.³⁷ Böylece Hôy havalisi Akkoyunlu yönetimine geçmiştir.

Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Güney Azerbaycan'daki Tebriz'i merkez olarak kullanması ve şehri kalkındırması, hemen yakınında bulunan Hôy yöresinin de yeniden mamur kılınmasına katkı sağlamıştır. Diğer taraftan Akkoyunlu yönetimi altında iken Hôy yöresi, taht kavgaları nedeniyle savaş alanı olarak da kullanılmıştır. Nitekim Uzun Hasan'dan sonra Akkoyunlu şehzadeleri arasında taht mücadelesinin yaşandığı günlerde Yakup Bey (1478-1490), Hôy'un batısındaki Sökmen Ovası'nda konaklamış, ordusunu düzene sokmuş, bilahare kardeşi Şehzade Halil üzerine hareket ederek Hôy'a gelmiştir. Yakup Bey, keşif için gönderdiği adamlarının tavsiyesiyle Hôy'un Pulab mıntıkasına, Pîr Ömer-i Nahçivânî'nin kabrinin bulunduğu mevkie ulaşmış, bu sırada Şehzade Halil de Hôy'un Veldiyan köyünden geçerek Yakup Bey üzerine yönelmiştir. Bu civarda yapılan savaşta Yakup Bey kazanarak Akkoyunlu hükümdarı olmuştur (1478). Akkoyunlu Yakup Bey, zafer sonrası Hôy'un Veldiyan köyünde konakladıktan sonra Merend üzerinden Tebriz'e hareket etmiştir. Yakup Bey'in, Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'la yaptığı mücadele esnasında Şeyh Haydar (ö.1488), bir ara Hôy'a çekilerek kendisini korumaya çalışmıştır.³⁸ Yakup Bey sonrasında da Akkoyunlu hükümdarları kış aylarını Hôy'da geçirmeyi âdet edinmişlerdi. Bunlardan Rüstem Bey (1492-1497), tahta çıktığı yıl olan 1492 senesinin sonlarında kışı geçirmek için Hôy'a gelmişti. 1494-1495 kışını da Hôy'da geçirip, ilkbaharda yaylaya giden Rüstem Bey, buradan Şah İsmail'in ağabeyi Sultan Ali Padişah'la savaşmak için harekete geçmişti.³⁹

6. Safevî Türkmenleri ve Osmanlı Türkleri Kışkacında Hôy

XVI. yüzyıl başlarında Akkoyunlu iktidarına son veren Safevî Türkmen hükümdarı Şah İsmail (1502-1524)'le birlikte Hôy'da Safevî egemenliği başlamıştır. Şah İsmail, bu kent merkezinde kendisi için görkemli, güzel bir saray yaptırmıştır. Şah İsmail'in ülkesinde yolculuk yapan Venedikli bir tüccar, seyahatnamesinde bu saraydan sitayişle bahsetmiştir. Bu tüccar, Van Kalesi'ne uğradıktan sonra Türkmenlerle meskûn beldelerden geçerek yoluna devamla Merend'e gelmiş, üç günlük bir yolculuktan sonra ise yüksek dağların çevrelediği büyük ve güzel bir ova olarak nitelediği Hôy yöresine ulaşmıştır. Bu geniş ovanın ortasında Hôy şehri bulunuyormuş. Tüccara göre, Hôy'un bulunduğu yer, çevresindeki geniş alanda

³⁶ Hasan-ı Rumlu: *Ahsenü't-Tevârih*, s.382; Aka: *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, 2001, s.73.

³⁷ Ebû Bekr-i Tihranî: *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., 1. Baskı, Ankara, 2001, s.159,246,257,270,280; Hasan-ı Rumlu: *Ahsenü't-Tevârih*, s.435,444,451,452.

³⁸ *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, s.74; Riyahi: *Tarih-i Hoy*, s.81-83.

³⁹ Sümer: "Akkoyunlular", *TDV. İA.*, C.2 (1989), s.273; Hasan-ı Rumlu: *Ahsenü't-Tevârih*, s.548-553,602; Krş. Rumlu Hasan: *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-Tevârih)*, Çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004, s.3.

görülen harabelere bakılırsa eskiden büyük bir şehirmiştir. Eski devirlerde Şah (Türk hükümdarları ve belki daha öncesi), ordusuyla savaşa gitmek istediğinde askerler gruplar halinde bu şehir çevresinde toplanırlarmış. Bu gelenek Şah İsmail zamanında da devam ediyormuş. Bu şehir son yıllarda harap durumda iken Şah İsmail'in tahta çıkmasıyla imar edilmeye başlanmış, büyük bölümü bayındır hale sokulmuş. Şah İsmail'in Hôy'da yaptırdığı en görkemli bina hiç şüphesiz, kendisi için yaptırdığı sarayı olmuş ki, bu ihtişamlı yapıya *Devlethâne* denilmekte imiş. Tüccar, seyahatnamesinde bu sarayın mimari özelliklerini, tezyinatını da özet olarak sunmuştur. Ona göre Hôy'un çevresinde bol miktarda av sahası olduğu için Şah İsmail, saray yakınlarında av hayvanlarının boynuzlarının birleştirilmesiyle büyük burçlar yaptırmıştır. Yazara göre Hôy'dan kaliteli boya maddesi çıkarılıp, ihraç ediliyormuş.⁴⁰ Şah İsmail, Hôy'a verdiği değer nispetinde bu şehre sık sık uğramış ve ikamet etmiştir. Nitekim Safevî hükümdarı, 1506 senesi kışını Hôy'da geçirmiştir. 1507 yılı Temmuz ayında ise Dulkadiroğulları üzerine yaptığı seferi başarı ile tamamlayarak geri dönüşünde Malatya ve Harput üzerinden Tebriz'e doğru yol almış, Hôy'a yaklaştığında şiddetli kar fırtınası ve soğuklar yüzünden insan ve hayvan kaybı yaşadığı için ordusuyla birlikte zorlukla Hôy'a ulaşmayı başarmıştır. O, bu şehirde ikameti esnasında, yukarıda bahsi geçen ihtişamlı sarayında kalmıştır. Şah İsmail ve ordusunun Hôy kışlağındaki ikameti Nevruz (Yılbaşı)'un gelişine yani bahara kadar sürmüş, bilahare bu Türkmen hükümdarı Tebriz'e hareket etmiştir (1508). Şah İsmail, 1509-1510 yıllarında da Hôy'da birkaç ay konaklamış, Bağdat seferi sonrasında Şirvanşah'la yapacağı savaşa da Hôy'da hazırlanmıştır.⁴¹

Bu hadiselerden birkaç yıl sonra Hôy yöresinde Türk tarihindeki önemli muharebelerden biri olan Çaldıran Savaşı vuku bulmuştur. Şöyle ki Şah İsmail, Osmanlı Türk hanedanının büyük hükümdarı Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'in başında bulunan bir ordunun Azerbaycan istikametinde ilerlediğini haber alınca, planı icabı ülkesinin içlerine çekilmiş ve savaşı kendi istediği bir yerde kabul ettirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Şah İsmail, savaş yeri olarak Hôy yöresini seçmiştir. Yavuz, kalabalık sayıdaki ordusu ile Şah İsmail üzerine yürümüş; Erzincan istikametinden Tebriz'e doğru ilerlemiş ve Hôy'un kuzeydoğusunda bulunan Çaldıran Ovası'na⁴² yaklaştığında, casusları vasıtasıyla Şah'ın ordusunun ve diğer boy beylerinin birliklerinin Hôy yakınlarında karargâh kurduğunu duymuştur. Nihayetinde yapılan savaşta Şah İsmail mağlup edilmiştir (2 Receb 920/ 23 Ağustos 1514). Şah İsmail savaş meydanını terk edip Tebriz'e, hatta oradan da doğuya çekilmiştir. Şah İsmail'in eşlerinden olup Dulkadirli seferi dönüşünde yanında getirdiği Tâclu Hanım (Tâclu Begim) da Çaldıran yenilgisi sonrası savaş alanından uzaklaşmaya çalışırken Osmanlı kumandanlarından Mesih Paşa'nın oğlu tarafından yakalanmış, onun yanında iki gece gözetim altında tutulmuş, rivayete göre "La'l-i Böyrek" adıyla meşhur küpelerini vererek kurtulmayı başarmıştır. Musullu beylerden birinin kızı olan Tâclu Hanım, daha sonra Hôy şehrine ulaşarak burada Hôy reisinin evine sığınmış, bilahare Tebriz'e hareket ederek Şah İsmail'le buluşmuştur. Esasen Şah İsmail de, çevreye adamlar göndererek Tâclu Hanım'ı her yerde aratmakta idi. Yavuz ise Hôy'da bir süre dinlenmiştir. Savaş öncesinde ve savaş sırasında Hôy yöresi doğal olarak tahribata uğramıştır. Diğer yandan Hôy ve havalisi, bu savaş sonucunda Osmanlı yönetimine geçmiştir. Sultan Selim, Hôy'da konaklarken vezirlerden Dukakinoğlu Ahmed Paşa, defterdâr Pirî Paşa

⁴⁰ *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, s.151-152.

⁴¹ *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, s.87,89,198,207,209; *Terceme-i Tevârih-i Şeref Hân*, s.204,247; Rumlu Hasan: *Şah İsmail Tarihi*, s.111,116,118,130.

⁴² Burası Tebriz'e 20 fersah yani yaklaşık 125 km. mesafede olup Çukur Sa'd vilâyetine bağlı yerlerden biridir. Bkz. Muhammed Kerim Yusufcemali: "Çaldıran Savaşı'nın Sebep ve Sonuçları (1514)", *Safevîler ve Şah İsmail*, Ed. Ahmet Taşgın, Ali Yaman, Namiq Musalı, Önsöz Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s.53.

ile sekbanbaşayı önden 1000 yeniçeri ile Tebriz üzerine göndermiştir.⁴³ Ancak Şah İsmail, sonraki yıllarda bölgeyi geri almayı başaracaktır.

Şah İsmail'in oğlu ve halefi olan Şah Tahmasb (1524-1576) zamanında Hôy, Anadolu-Azerbaycan arasındaki yol üzerinde olması hasebiyle uğrak yeri olmayı sürdürmüştür. Nitekim Şah Tahmasb, 1532 yılında Hôy'un Karanlıkdere mevkiine gelmiş ve burada Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566)'ın başında bulunduğu Osmanlılara karşı alacağı tedbirlerin görüşüldüğü bir toplantı yapmıştır. Hôy, Şah Tahmasb'ın hayatında o kadar yer edinmiş olmalı ki, *Tezkire*'sinde ifade ettiğine göre Şah, rüyasında kendisini Hôy yaylasında görmekte imiş. Kanunî, 1535 yılında Safevî seferinde Tebriz'e gidiş ve dönüşünde yolu üzerindeki Hôy'a uğrayarak bir müddet konaklamıştır.⁴⁴

Kanunî, sonraki yıllarda Hôy yöresini tekrar Osmanlı topraklarına katmıştır. Sultan, 1548 yılında Safevîler üzerine çıktığı seferde Âdilcevaş üzerinden Hôy'a ve oradan da Tebriz'e ulaşmıştır. Bu sefer esnasında Hôy'u Vezir İskender Paşa ele geçirmiştir. Safevîlerin Hôy valisi Dümbüllü Han, çok sayıda Kızılbaş askerini kaybederek yöreden çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁵ Kanunî sonrası Hôy yöresi el değiştirdiği için Osmanlı sultanı III. Murad (1574-1595), Safevî II. Şah İsmail'le olan barışı bozarak serhat beylerini Hôy, Selmas ve Urmiye taraflarına akına göndermiştir.⁴⁶

Görüldüğü üzere Hôy yöresi, çoğunlukla Safevîlerin etkisi altında kalmış, Safevî şahları bu şehir civarındaki bağ bahçelere gelip dinlenmişler veya yörenin yaylak- kışlaklarını kullanmışlardır. Kaynaklar, Safevîler döneminde mahalli beylerin ve hanedan azalarının XVI. yüzyıl boyunca Hôy yöresindeki etkinliklerinden bahsederler.⁴⁷ XVII. yüzyıl başlarında Osmanlılar Hôy yöresine geçici olarak yeniden sahip olsalar da Safevîler buraları geri almışlardır. Osmanlı hükümdarı IV. Murad (1623-1640), Safevî Seferi esnasında (1635) Hôy, Merend ve Tebriz'i ele geçirmiştir. Bu esnada mücadele alanı içinde kalan Hôy yöresi tahrip olmaktan kurtulamamıştır.⁴⁸ Osmanlılarla imza edilmiş Kasr-ı Şirin Muahedesi (1639) gereğince Hôy, Safevîlerin elinde kalmıştır.⁴⁹

⁴³ İdrîs-i Bidlîsî: *Selim Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yay., 1. Baskı, Ankara, 2001, s.162,163,168-170,195,196; *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, s.101; Kâtip Çelebi: *Fezleketü'l-Akvâli'l-Ahyâr fi 'İlmi't-Târih ve'l-Ahbâr (Fezleketü't-Tevârih), Târihu Mülûk-i Âl-i Osman*, Haz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, TTK, Ankara, 2009, s. 257-261; Tufan Gündüz: "Safevîler", *TDV. İA.*, C.35 (2008), s.452; F. Emecen: "Selim I", *TDV. İA.*, C.36 (2009), s.409; Yusufcemali: "Çaldıran Savaşı'nın Sebep ve Sonuçları", s.55; Tâclu Hanım hakkında bkz. Münecimbaşı Ahmed Dede: *Münecimbaşı Tarihi (Sahâifü'l-Ahbâr)*, C.II, Çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser (Tarihsiz), s.465,466; Sümer: *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara, 1992, s.55; Namiq Musalı: *I Şah İsmayılın Hakimiyeti ("Tarix-i Alemara-yi Şah İsmayıl" Eseri Esasında)*, Elm ve Tehsil, Bakı,2011, s.256-257.

⁴⁴ Şah Tahmasb-ı Safevî: *Tezkire*, Çev. Hicabi Kırlangıç, Anka Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2001, s.31,77; *Münecimbaşı Tarihi*, s.541,544.

⁴⁵ Emecen: "Süleyman I", *TDV. İA.*, C.38 (2010), s.68; *Münecimbaşı Tarihi*, s.560-561.

⁴⁶ Sümer: *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.121.

⁴⁷ *Terceme-i Tevârih-i Şeref Hân*, s.105,107,108,208,209,210,211.

⁴⁸ Kâtip Çelebi: *Fezleke*, s.382; Mehmed Halife: *Târih-i Gilmanî*, Sad. Kâmil Su, Kültür Bakanlığı Yay., 2. Baskı, Ankara, 1999, s.14.

⁴⁹ Hôy yöresi XVII-XIX. yüzyıllar arasında Azerbaycan'a egemen olmuş Safevî, Afşar ve Kaçar Türk hanedanları ile diğer bir Türk hanedanı olan Osmanlı Devleti arasında münazaa konusu olmuştur. Rus Çarlığı'nın Güney Kafkasya'ya doğru yayılması sonrasında ise Güney Azerbaycan, Rus tehdidi ve hatta istilası altına girmiştir. Hôy'un bu dönemde taraflar arasındaki anlaşmalara veya tekliflere dair yazışmalara konu olduğu görülüyor. Bu konuda ve Hôy hanlarının olaylar içindeki yeri hakkında bkz. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri: Karabağ- Şuşa, Nahcivan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy*, C.I (1578-1914); C.II (1575-1918), Haz. İsmet Demir, H. Osman Yıldırım ve diğerleri, BDAGM. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara,1992-1993; Safevî ve Osmanlı idaresindeki Hôy'un siyasi tarihi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Riyahi: *Tarih-i Hoy*, s.88-106.

Höy yöresi, Selçuklular ve İlhanlılar zamanında olduğu gibi Osmanlılar ve Safevîler devrinde de Anadolu- Azerbaycan yolu üzerinde (Erzurum- Van- Tebriz hattında) sıklıkla uğranılan bir şehirdi. Hac farızasını yerine getirmek için yola çıkan kabileler genellikle Höy'a uğrayarak yollarına devam ederlerdi. Safevîler döneminde Azerbaycan coğrafyasında iki önemli Hac yolu güzergâhı mevcut olup, bunlardan birisi Tebriz- Höy- Van- Birecik- Urfa- Halep istikametinde ilerlemekte idi. Şah Tahmasb zamanında Höy hâkimi Bahâeddin Bey de Hac için yolculuğa çıkmaya karar vererek oğlunu Höy idaresine vekil tayin etmişti.⁵⁰ Hükümdarlar veya aileleri ise eski âdetlere uyarak, kışları Höy'da geçirmeyi sürdürmüşlerdir. Tebriz'den batıya ya da batıdan Tebriz istikametine yapılacak yolculuklar ile askerî harekâtlarda ise Höy ovası, toplanma merkezi fonksiyonunu uzun süre icra etmiştir.

7. Höy Havalisinde Türk İskânına Dair Bazı Tespitler

Höy yöresi, kalabalık nüfuslu ve yüksek askerî potansiyele sahip aşiretlerin, oymakların meskûn bulunduğu bir Türk yurdu olması hasebiyle, Azerbaycan'da egemenlik kurmuş bütün Türk devletleri tarafından vaz geçilmez bir asker deposu olarak görülmüştür. Esasen Selçuklular ve Atabeylikler zamanında Höy, geniş ölçüde Türk/ Türkmen iskânına sahne olmuştur. XX. asrın büyük Türk tarihçilerinden Z. Velidî Togan, Höy'un ahâlisinin halis Türklerden olması nedeniyle buraya "İran Türkistan'ı" denildiğini ve Höy'a yerleşmiş bulunan bu Türklerin büyük ihtimalle Moğol istilasından önceki yöreye gelip yurt tuttıklarını söylemektedir.⁵¹ Bu tespitler doğru olmasına rağmen üzerine şu da ilave edilmelidir ki, özellikle Karakoyunlu ve Akkoyunlu hâkimiyetleri döneminde de Höy'dan Meraga'ya kadar olan geniş bölgede Akkoyunlu ve Karakoyunlu oymakları ve bunların yerleştiği/ kurduğu köyler ile kondukları yaylaklar mevcuttu. Mesela Karakoyunlu Kara Yusuf'un emirlerinden olup Bayramlı oymağına da adını vermiş olan Bayram Bey, Höy yöresini mülk olarak tasarruf etmiş; dolayısıyla ona bağlı aşiretler Höy yöresinde iskân olunmuştu.⁵² Safevî egemenliğinin ilk dönemlerinde Höy ve çevresindeki oymaklar, siyasi ve askerî sahalarda etkin rol almakta idiler. Şah Tahmasb zamanında Höy yöresinin en güçlü oymaklarından biri Dümbelü adını taşıyordu. O yıllarda Dümbelü oymağı reisi Hacı Bey, Şah Tahmasb'ın izni ile Höy şehrini elinde tutuyordu. Hacı Bey zamanında Dümbelü oymağına mensup askerler, Höy'da ağırlıklarını bir hayli hissettirmişlerdir. Öyle ki, Şerefnâme'de geçen latife ile karışık bir rivayete göre, Hacı Bey'e bağlı Dümbelü askerlerinden bir kaç, Höy çarşısındaki bir helvacı dükkânında karınlarını doyurduktan sonra hesabı ödemediği için çıkmaya kalkmışlar, bunun üzerine dükkân sahibi doğal olarak parasını istemiş, ancak bu askerler "ne parası vereceğiz!.. Şehir bizim, helva bizim!" şeklinde küstah ve aynı zamanda Dümbelülerin Höy'daki ağırlıklarına işaret eden bir cevap vermişlerdir. Bunların XVI. yüzyılda Türkçe konuştuklarını dile getiren Şeref Han, başka bir kaydında ise onları Kürt oymaklarından olarak göstererek çelişkiye düşmüştür. Dümbelü oymağı, Höy'da XIX. yüzyılda bile varlığını hissettirmekte idi. Azerbaycan'daki Türkmen oymakları listelerinde Dümbelülere de yer verilmiş olup, bunlar Höy ve Selmas çevrelerinde meskûndular. Yüzyılın başlarında bunların 1200 aile kadar nüfusları mevcuttu. Başlarındaki reisleri Cafer Kulu Han, eski Höy valisi olup 1800 yılında Feth Ali Şah'a başkaldırmıştı.⁵³ Şah Tahmasb devrine geri dönersek, bu hükümdar zamanının

⁵⁰ Esra Doğan: "Safevîler Döneminde Osmanlı Ülkesine Seyahat (Safevîlerin Hac Yolculukları)", *Safevîler ve Şah İsmail*, Ed. Ahmet Taşgım, Ali Yaman, Namiq Musalı, Önsöz Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s.174-175,189.

⁵¹ Z. Velidî Togan: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1981, s.254.

⁵² Sümer: *Karakoyunlular*, s.20,31,117.

⁵³ Sümer: *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1992, s.355-356.

önemli emirlerinden biri olan Melik Bey de Hôy şehrinde olduğu için *Hôyî* nisbesini taşımakta idi.⁵⁴

Hôy yöresinde sakin oymakların veya bu havalide faaliyette bulunmuş beylerin bir kısmının menşei Anadolu Türklerine dayanmaktadır. Bunlar daha çok XV. yüzyıl ikinci yarısı ve XVI. yüzyıl ilk yarısında Azerbaycan'a gelmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed'e karşı beylik topraklarını elde etme mücadelesi veren Candaroğlu Kızıl Ahmed Bey, 1461 yılında Osmanlı ülkesini terk ederek Akkoyunlu Uzun Hasan'ın hizmetine girmiş ve 1481 yılı sonrasına kadar Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde ikamet etmiş, Akkoyunlu hükümdarlarının hizmetinde olarak Osmanlılara karşı yapılan Anadolu seferlerine katılmıştır. Kızıl Ahmed Bey'in adına izafeten Akkoyunlu oymaklarından biri Kızıl Ahmedlü adını almıştır. Yine Azerbaycan'ın kuzeyinde yetişen elma çeşitlerinden biri bu beyin adıyla tanınır: "Kızıl Ahmad alması". Kızıl Ahmed Bey'e bağlı aşiretlerin Hôy civarına gelip yurt tuttuğuna dair kesin veriler gösteremsek de buna benzer nedenlerden dolayı Anadolu'dan Hôy yöresine göçlerin olduğunu biliyoruz. Özellikle Şah İsmail'in Anadolu Türkleri üzerinde oluşturduğu manevi ve siyasi nüfuz, Anadolu'dan Azerbaycan'a olan Türk/ Türkmen göçlerini artırmıştır. Onun Dulkadirli seferi dönüşünde yanında Musullu ve Diyarbakirli bazı aşiretleri de Azerbaycan'a naklettiği biliniyor. Bu noktada Şah İsmail ve sonrasında Anadolu- Hôy arasında karşılıklı nüfus hareketleri görülmüştür. Şah Tahmasb'ın önemli emirlerinden olup 1570'lerde Hôy valiliği yapan ve Selmas yöresini de idare eden Deli Budak isimli Türk beyi, kendilerine *Rumlu* lakabı verilmiş olan Anadolu Türklerine mensuptu. Bahsi geçen bu Rumlular, daha çok Tokat ve Sivas havalilerinden Azerbaycan'a göçmüş/ göçürülmüş Türkmen oymaklarına dayanıyorlardı. Aynı yıllarda Rumlulardan bir bölük, Mahmud Sultan idaresinde Hôy'da oturmakta idi ve bunların da menşei Anadolu Türkmenleri idi. Yine Şah Tahmasb'ın son yıllarında Hôy valiliğinde bulunmuş Mansur Bey (İbrahim Han'ın oğlu), önde gelen Dulkadirli (Zülkadir) emirlerinden olup, bu şahıs da Anadolu'dan göçmüş Türklere mensuptu. Hôy yöresinde meskûn Anadolu Türk oymaklarından biri de Hınıslular idi. 1606'lı yıllarda Hınıslu oymağının başı olan Seyyidî Sultan, Hôy kalesinin muhafızlığını yapmakta idi.⁵⁵

8. Hôy Yöresinin Türk Tarih ve Kültüründeki Rolü

Tarih boyunca çok sayıda devlet adamı, âlim, bilgin ve şair yetiştirmiş olan Hôy bölgesine mensup şahsiyetlerin isim ve künyeleri tespit edilmiş olup, bu zatların büyük bir kısmının kayıtlarda *el-Hôyî, el-Hôî, el-Hûî, el-Hüveyyî, el-Hâvî* vb. nisbeler kullandığı anlaşılıyor. Hôylu olduğu kabul edilen veya bir müddet Hôy'da yaşadığı bilinen bilgin ve mutasavvıflardan bazılarının isimlerini burada vermekle, Hôy'un XI-XVI. yüzyıllarda Türk egemenliği altında bulunduğu devirlerde ilmî, kültürel ve tasavvufî potansiyelini bir nebze de olsa ortaya koyma imkânı bulunmuştur:

Abdülümün b. Muhammed el-Hôyî en-Nakkâş, Ahi Evren (Şeyh Nâsireddin Mahmud b. Ahmed el-Hôyî), Şems-i Tebrizî, Şeyh Evhadüddin el-Kirmânî el-Hôyî, Tâceddin el-Hôyî, Hüsameddin Hasan b. Abdülümün el-Hôyî el-Muzafferî, Abdal Musa, Geyikli Baba, Ömer Halvetî (Ebû Abdullah Sirâceddîn Ömer b. Şeyh Ekmeleddîn el-Gilânî el-Halvetî), Somuncu Baba (Şeyh Hamîdüddin el-Aksarayî), Şeyhülislâm Berda'î, Şeyh Pîr Muhammed/ Pîr Mehmed (Pîrî Halife) b. Şeyh Kutbeddin b. Şeyh Pîr Hasan el-Hôyî, Şeyh Mehmed b. Şeyh Pîr Muhammed (Pîrî Halife) el-Hôyî, Celal b. Sultanşah el-Hôyî, Pîr Sultan Abdal vb.

⁵⁴ Oktay Efendiyev, Namiq Musalı: "Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî İsimli Eserin Bakü Yazmalarının Öneme Dair", *Safevîler ve Şah İsmail*, Ed. Ahmet Taşgın, Ali Yaman, Namiq Musalı, Önsöz Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s.154.

⁵⁵ Sümer: *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.86,87,119,143,196; Deli Budak hakkında ayrıca bkz. Efendiyev, Musalı: "Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî İsimli Eser...", s.148.

Zikri geçen bu bilginlerin büyük kısmının Anadolu'ya gelerek yurt tuttıklarını ve ilmî, edebî, siyasi, tasavvufi sahalarda eserler ürettiklerini biliyoruz.⁵⁶

9. Hôy Yöresinde Türk Kültürünün ve Tasavvufi Geleneğin Kanıtları: Türbeler, Yatırlar ve Yer Adları

Hôy'dan yetişen ilim ve tasavvuf erbabı, başta Anadolu olmak üzere, Azerbaycan, Irak ve Suriye'yi beslemiştir. Ancak Hôy yöresinde de eski Türk inanışları, yaşayış özellikleri ile ilmî ve tasavvufi gelenek yok olmamıştır. Bu çerçevede Hôy çevresinde eski Türk inanışları ile ilim ve tasavvuf kültürüne ait çok sayıda türbe ve mezarlık mevcuttur. Dolayısıyla bunların isimleri, lakapları, diğer mahalle, köy ve mevki adları, Hôy yöresinde Türk egemenliği yıllarında vuku bulmuş olan iskânın boyutları hakkında bize bir fikir verebilir:

1. Babadaş Attı (Baba Taş Atlı) Mahallesi: Şüvene Mahallesi/ Hôy şehri.
2. Babanur Mezarı: Elend adlı sınır köyünde.
3. Çankıl Baba Mezarı: Hôy'un batısında Zeyve ve Dibe köyleri arası (Sökmenova'da).
4. Erenler Ocağı: Dizediz Köyü.
5. Gazi/ Gaziler Mahallesi:Hôy'un büyük iskân yerlerinden.
6. Korababa Ocağı: Germedere ve Memişhan köyleri arasında.
7. Pîr Anber Mezarı: Güldür ve Kapot köyleri arasındaki dağ üzerinde.
8. Pîr Kanber Ocağı: Germedere ve Memişhan köyleri arasındaki dağ üzerinde.
9. Pîr Kendi köyü:Pîr Ömer Nahcivânî adından gelmekte.
10. Pîr Musa Mezarı: Pîr Musa köyünde.
11. Pîr Veli Mezarı:Gaziler Mahallesi kenarında.
12. Sofi Ocağı: Dizediz Köyü.
13. Ulaş Baba:Tahta Köprü Mahallesi'nde.

Sonuç

XI. yüzyıl, Türklük âleminin kudretli bir temsilcisi olan Büyük Selçuklu devletinin kurulup güç kazandığı, lider bir dünya devleti haline geldiği, aynı zamanda dünyada Haçlı Seferleri gibi dönüm noktası teşkil edecek büyük hadiselerin yaşandığı bir zaman dilimi olarak tarihteki yerini almıştır. Bu yüzyıl ortasında Selçuklu Türkleri, Tuğrul Bey liderliğinde İslâm dünyasının merkezine egemen olmuşlar ve kısa süre içinde Nişapur, İsfahan, Rey, Hemadan, Sistan, Şiraz, Bağdat, Musul, Halep, Şam, Kudüs, Antakya, Urfa, Harput, Meyyâfârikîn, Hısnıkeyfâ, Niksar, Sivas, Kayseri, Divriği, Erzurum, Ahlat gibi önemli kültür kentlerini ellerine geçirmişlerdir. Bu çerçevede Selçuklular Azerbaycan'ın tamamının da tartışmasız hâkimleri kabul edilmişlerdir.

⁵⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'de düzenlenmiş olan *II. Uluslararası Türkiye- Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu* (12-14 Ekim 2017)'nda "Güney Azerbaycan'ın Tarihî Kenti Hoy ve Kültürel Açından Anadolu'ya Katkıları (XI-XVI. Yüzyıllar)" başlıklı bir bildiri sunmuştum. XII-XVI. yüzyıllar arasında Hôy'dan Anadolu'ya göç etmiş ve mesken tutmuş bu bilginler hakkında geniş bilgi için bahsi geçen bu bildiriye bakılabilir (C.Y.).

XI. yüzyılda Azerbaycan'ın mühim vilayetlerinden biri de Hôy idi. Çağrı Bey'in 1016'lı yıllarda gerçekleştirdiği keşif seferleri bir yana bırakılırsa Hôy, ilk olarak Tuğrul Bey zamanında Selçuklu egemenliği ile tanışmış ve XII. yüzyıl ortalarına kadar bu durum devam etmiştir. Ardından Selçukluların halefleri olan Irak Selçukluları, Atabeylikler (İldenizoğulları) ve Harizmşahlar yönetimi Hôy'da etkili olmuştur. XIII. yüzyıl ikinci çeyreğinden itibaren ise bölge Moğolların eline geçmiştir. Azerbaycan'ın mühim kenti Tebriz'i merkez yapan İlhanlılar, her ne kadar Moğol kültür ve teşkilatını temsil etseler de daha yarım asır geçmeden İslâm'ı benimsemişler, kesif Türk nüfus ve kültür gücünün tesirinde kalarak Türkleşmeye başlamışlardır. Böylece Hôy yöresinde hem Selçuklu çağında ve hem de İlhanlılar döneminde kalabalık kitleler halinde Türk iskânı cereyan etmiştir. Buna ilaveten XIV. yüzyıl sonlarından itibaren Karakoyunlu Türkmenleri Hôy'da ağırlığını hissettirmiş ve Timurluların bütün baskısına rağmen bölgeyi terk etmemişlerdir. XV. yüzyılın ortasına kadar bu durum sürmüştür. Ancak Akkoyunlu Türkmen devletinin büyük hükümdarı Uzun Hasan'ın 1460'larda Karakoyunluları arka arkaya mağlup etmesi ve siyasi sahneden çekilmeye mecbur bırakması, Hôy civarına yoğun şekilde Akkoyunlu Türkmenlerinin gelmesini ve yerleşmesini sağlamıştır. XV. yüzyılda Anadolu'dan Hôy'a muhtelif Türk oymakları bu sayede göçmüştür. Neticede Hôy, dönemin çoğu kaynağında *Türk şehri* olarak zikredilmiştir. Hôy yöresine ait yer ve mevki adları incelendiğinde bu tespitin ne kadar doğru olduğu görülecektir.

Uzun Hasan'ın nesep, teşkilat ve kültür bakımlarından mirasçısı olarak XVI. yüzyılın hemen başında Azerbaycan'da iktidarı devralan Şah İsmail Safevî, bütün Akkoyunlu topraklarıyla birlikte Hôy'a da sahip olmuştur. Şah İsmail, Hôy'a ayrı bir önem vermiş ve bu şehirde kendisi için görkemli bir saray inşa ettirmiştir. Ayrıca Anadolu'dan getirttiği Türkmen oymaklarını da Hôy çevresine yerleştirmiştir. 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'i mağlup ederek Hôy'a egemen olan Osmanlılar, sonraki yıllarda bu vilayet ve çevresini yine Safevilere kaptırmışlardır. Bu nedenle XVII. yüzyıl boyunca Hôy üzerinde Osmanlı- Safevi mücadelesi yaşanmıştır.

XI-XVI. yüzyıllar arasında Hôy'un en önemli rolü hemen hemen bütün ünlü Türk hükümdarları için kışlık bir konaklama merkezi olmasıdır. Sefere çıkacak ordular Hôy kışlağında toplanmış veya mutlaka buradan geçerek yollarına devam etmişlerdir. Ayrıca Türk hükümdarları, Hôy'u çevreleyen dağlar üzerindeki yaylaklardan da verimli şekilde istifade etmişlerdir. Bunun yanında Hôy'un, doğudan batıya Horasan- İran- Azerbaycan- Anadolu ulaşım ve ticaret yolları üzerinde bulunması, ilaveten Kafkasya'dan güneye inen yolların da kesişme noktasında olması gibi nedenlerden dolayı hükümdarların gözdesi haline gelmiştir. Bu özelliklerinden dolayı Hôy'a her dönem yatırım yapılmış ve bu kent, Türk şehircilik tarihi bakımından incelemeye değer bir mevki elde etmiştir. Bununla birlikte Türk hanedanları arasında sık sık el değiştiren yöre, yer yer tahrip olmaktan da kurtulamamıştır.

Hôy'un diğer bir özelliği ise ilmî, kültürel ve tasavvufî hayatın burada güçlü bir yer bulmasıdır. İnceleme konumuz olan beş asırlık süreçte Hôylu çok sayıda ilim adamı yetişmiştir. *Hôyi* nisbesiyle tanınmış bu âlimlerin çoğu Anadolu, Irak ve Suriye'ye de göç ederek İslâm coğrafyaları arasında kültür köprüsü görevini yürütmüşlerdir.

Sonuç olarak Hôy, Selçuklulardan Safevilere, üzerinde barındırdığı yoğun Türk nüfusuyla ve her dönemde İslâm dünyasını ilmî, fikrî, kültürel sahada besleyen mümtaz bir Türk- İslâm beldesi olma özelliğiyle dikkatleri üzerinde toplamıştır. Hôy, günümüzde İran İslâm Cumhuriyeti'nin Güney Azerbaycan eyaleti sınırları içinde kalsa da halen kesif biçimde Türk nüfusu barındırmaktadır. Hôy, geçmişte olduğu gibi bugün ve gelecekte de, tarihten gelen rolünün gereklerini yapmayı sürdürecektir potansiyele sahiptir.

Kaynakça

- Adjaib ad-Dunya* (Çudesâ mira). Perevel s persidskogo: L. P. Smirnova. Nauka, Moskva, 1993.
- AHMED B. MAHMUD: *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2011.
- AKA, İsmail: *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, TTK, Ankara, 2001.
- BALA, Mirza: "Hôy", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 5 (1987), s.571-573.
- EL-BUNDÂRÎ: *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*, Çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1999.
- BUNİYATOV, Ziya Musa: "Azerbaycan", *TDV. İA.*, C.4 (1991), s.317-322.
- : "Materialı iz soçineniy Zakariya al-Kazvînî ob Azerbaydjane", *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjana (seriya istorii, filosofii i prava)*, Baku, 1976, N. 2.
- CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1998.
- DEMİRKENT, Işın: "Kürboğa", *TDV. İA.*, C.26 (2002), s.563.
- HASANZÂDE, Şehriyâr: "Derbâr-ı Edebî-yi Âl-i Cûpân (Selcûkî) ve Hüsâmeddîn Hôyî: Mebde'-i Mültemisât-ı Şiirî", *Bahâristân-ı Suhan (Fasılname-yi İlmî-Pejûheşi-yi Edebiyat-ı Farsî)*, Sâl-ı 9, Şomâre-yi 22, Tâbestân-ı 1392, s.50.
- DOĞAN, Esra: "Safevîler Döneminde Osmanlı Ülkesine Seyahat (Safevîlerin Hac Yolculukları)", *Safevîler ve Şah İsmail*, Ed. Ahmet Taşgın, Ali Yaman, Namiq Musalı, Önsöz Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s.161-196.
- EBÛ BEKR-İ TİHRÂNÎ: *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., 1. Baskı, Ankara, 2001.
- Ebû'l-Ferec Tarihi*, C.2, Çev. Ö. R. Doğrul, TTK, 3. Baskı, Ankara, 1999.
- Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2017.
- EFENDİYEYEV, Oktay ve Musalı, Namiq: "Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî İsimli Eserin Bakü Yazmalarının Önemine Dair", *Safevîler ve Şah İsmail*, Ed. Ahmet Taşgın, Ali Yaman, Namiq Musalı, Önsöz Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s.117-160.
- EMECEN, Feridun: "Selim I", *TDV. İA.*, C.36 (2009), s.407-414.
- : "Süleyman I", *TDV. İA.*, C.38 (2010), s.68.
- GÜNDÜZ, Tufan: "Safevîler", *TDV. İA.*, C.35 (2008), s.451-457.
- HASAN-I RURLU: *Ahsenü't-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, 1. Baskı, Ankara, 2006.
- HOCA SADETTİN EFENDİ: *Tacü't-Tevarih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1992, C.II.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, Nşr. V. Minorsky, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- EL-HÜSEYNÎ, Ca'ferî b. Muhammed: *Târih-i Kebîr (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk)*, Tercüme ve Tıpkıbasım, Çev. İsmail Aka, TTK, Ankara, 2011.

- EL-HÜSEYNÎ, Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali: *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lügal, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1999.
- İBNÜ'L-ADÎM, Kemâleddin: *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, Yay. Ali Sevim, *Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere*, TTK, Ankara, 1976.
- İBNÜ'L-ESÎR: *el-Kâmil fî't-Tarih (İslam Tarihi)*, Ocak Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2010, C.8,10.
- İDRİS-İ BİDLİSÎ: *Selim Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yay., 1. Baskı, Ankara, 2001.
- KÂTİP ÇELEBİ: *Fezleketü Akvâli'l-Ahyâr fî 'İlmi't-Târîh ve'l-Ahbâr (Fezleketü't-Tevârih), Târîhu Mülûk-i Âl-i Osman*, Haz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, TTK, Ankara, 2009.
- KAZVÎNÎ, Hamdullâh Müstevfî: *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-ı Selçukiyan)*, Editör: Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2015.
- : *Nüzhetü'l-Kulûb (Materialı po Azerbaydjanu)*, Perevod Z. M. Bunyatova i İ. P. Petruşevskogo, İzdatelstvo Elm, Baku, 1983.
- KÖYMEN, M. Altay: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C.III: Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara, 1992.
- MEHMED HALİFE: *Târîh-i Gilmanî*, Sad. Kâmil Su, Kültür Bakanlığı Yay., 2. Baskı, Ankara, 1999.
- MUKADDEM, Ali Rıza: "Ahi Evren Veli'nin Doğduğu Şehir Hôy: Arapça ve Farsça Kaynaklara Göre", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi - The Journal of International Social Research*, Vol. 3/10 (Winter 2010), s.470-477.
- MUSALI, Namiq: *I Şah İsmayılın Hakimiyeti ("Tarix-i Alemara-yi Şah İsmayıl" Eseri Esasında)*, Elm ve Tehsil, Bakı,2011.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE: *Müneccimbaşı Tarihi (Sahâifü'l-Ahbâr)*, C.II, Çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser (Tarihsiz).
- Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler)*, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, Haz. Mehmet Şeker, Ali Ertuğrul ve diğerleri, Ötüken Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2013.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri: Karabağ- Şuşa, Nahcivan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy*, C.I (1578-1914); C.II (1575-1918), Haz. İsmet Demir, H. Osman Yıldırım ve diğerleri, BDAGM. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara,1992-1993.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Berkyaruk", *TDV. İA.*, C.5 (1992), s.515.
- : "Muhammed Tapar", *TDV. İA.*, C.30 (2005), s.580.
- ÖZGÜDENLİ, O. Gazi: "Urmie", *TDV. İA.*, C.42 (2012), s.179.
- PİRİYEV, Vâkîf: *Azerbaycan XIII-XIV. Asırlarda*, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2003.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH: *Camiü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, Çev. E. Göksu, H. Güneş, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011.

- RIYAHİ, Mehmet Emin: *Tarih-i Hoy*, Çabhan-e-i Haydarî, Çâb-ı Evvel, 1372 hş.
- RUMLU HASAN: *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-Tevârih)*, Çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara, 2004.
- SWFERLİ, Eliyar ve YUSİFLİ, Halil: *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2, Azerbaycan Türk Edebiyatı-II*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1993.
- Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar (Giovanni Maria Angioiello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnameleri)*, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2012.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ: *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân*, Haz. Ali Sevim, TTK, Ankara, 2011.
- SÜMER, Faruk: "Akkoyunlular", *TDV. İA.*, C.2 (1989), s.270-274.
- : *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C.I, TTK, 3. Baskı, Ankara, 1992.
- : *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1992.
- : "Reis", *TDV. İA.*, C.34 (2007), s.543.
- : *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara, 1992.
- : "Tuğrul Bey", *TDV. İA.*, C.41 (2012), s.346.
- : "Yıva", *TDV. İA.*, C.43 (2013), s.548.
- ŞAH TAHMASB-I SAFEVÎ: *Tezkire*, Çev. Hicabi Kırlangıç, Anka Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2001.
- TAŞAĞIL, Ahmet: "Özbek", *TDV. İA.*, C.34 (2007), s.107.
- Terceme-i Tevârih-i Şeref Hân (İnceleme- Metin- Özel İsimler Dizini)*, Haz. Adnan Oktay, Nûbihar Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2016.
- TOGAN, Z. Velidi: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1981.
- UZUN, Mustafa: "Hitâbet (Türk Edebiyatı)", *TDV. İA.*, C.18 (1998), s.161.
- YAKUPOĞLU, Cevdet: "Güney Azerbaycan'ın Tarihî Kenti Hoy ve Kültürel Açından Anadolu'ya Katkıları (XI-XVI. Yüzyıllar)" *II. Uluslararası Türkiye- Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu*, Bakü/ Azerbaycan, 12-14 Ekim 2017 (Baskıda).
- YAZICI, Tahsin: "Hôy", *TDV. İA.*, Cilt: 18 (1998), s.258.
- YUSUFCEMALİ, Muhammed Kerim: "Çaldıran Savaşı'nın Sebep ve Sonuçları (1514)", *Safevîler ve Şah İsmail*, Ed. Ahmet Taşgın, Ali Yaman, Namiq Musalı, Önsöz Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s.45-65.
- YUVALI, Abdülkadir: "Hülâgû", *TDV. İA.*, C.18 (1998), s.475.
- YÜCEL, Yaşar: *Timur'un Ortadoğu- Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1391-1402)*, TTK, Ankara, 1989.
- http://www.amar.org.ir/Portals/2/pdf/jamiat_shahrestan_keshvar3.pdf (23.06.2015).